

INSTITUTUL DE STUDII DOCTORALE

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI

TEZĂ DE DOCTORAT

(Rezumat)

Viața religioasă de la Tibiscum

Conducător doctorat:

Acad. Mihai Bărbulescu

Candidat:

Lucia Carmen Traleş

Cluj-Napoca 2022

Cuvinte cheie: "Tibiscum, romani, Dacia, Jupiter, Liber Pater"

Cuvânt de mulțumire	
Cuprins	4

Capitolul I

Lumea mediteraneană adusă de romani la Tibiscum

A. Cadrul fizico-geografic	9
1. Istoricul cercetărilor.	
1.a. Primele mențiuni despre Tibiscum	13
1.b. Umanismul și primele colecții de antichități	15
1.c. Pionierii arheologiei de la Tibiscum	17
B. Cercetarile arheologice moderne	
1. Investigații arheologice sistematice	18
1. a. Romantismul arheologiei la Tibiscum	18
1. b. Organizarea "pășunii nobiliare" în teren destinat bunurilor culturale	19
1. c. Certitudini în documentarea și cercetarea arheologică	20
Etapa a I-a: Muzeul Banatului din Timișoara (1964-1976)	21
Etapa a II-a: Muzeul Banatului din Timișoara (1977-1991)/Universitatea de Vest din Timișoara (1992-2012)/Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș (1990-1996)	21
Etapa a III-a : Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș/Universitatea de Vest din Timișoara/Universitatea din Ferrara/Institutul de Studii Banatice "Titu Maiorescu" Timișoara	25
2. Castrele de la Tibiscum	
2.a. Castrul de la Tibiscum–Jupa	27
2.b. Castrul de la Tibiscum-Iaz	32
3. Așezările civile	
3.a. Așezarea civilă de la Tibiscum-Jupa	33
3.b. Așezarea civilă de la Tibiscum–Iaz	35
3.c. Ridicarea așezărilor romane de la Tibiscum la rangul de <i>municipium</i>	37

Capitolul II

Viața religioasă de la Tibiscum reflectată în inscripții

A. Istoriografia românească asupra vieții religioase în Dacia Romană	43
B. Viața religioasă de la Tibiscum reflectată în inscripțiile votive	44
1. Inscripții cu caracter public	
1.a. Coloană votivă dedicată lui Mars Augustus	49

2. Inscripții votive greco–romane	
2.a. Apollo	50
2.b. Diana	55
2.c. Iupiter	57
2.d. Minerva	63
2.e. Liber Pater	67
2.f. Silvanus Domesticus	70
2. g. Geniile la Tibiscum	72
3. Cultele Orientale semite, persane	74
3.a. I.O.M. Dolichenus	76
3.b. Deus Aeternus	79
3.c. Mithras	82
4. Divinități Palmyriene⁸⁵	
4.a. Dii Patrii	85
4.b. Belus	87
4.c. Malachbelus	89
4. d. Deus Sol Ierhabol	92

Capitolul III

A. Arta religioasă

1. Introducere în arta religioasă

1.a. Istoricul cercetărilor	96
-----------------------------	----

B. Monumente de cult

1. Capul statuii lui Jupiter	99
2. Monumentele Mithras	101

C. Monumente votive

a) Statuete de piatră

1. Grupul statuar al lui Liber Pater însoțit de Pan și panteră	103
2. Grup statuar al lui Liber Pater însoțit de panteră.....	104
3. Bază de statueta cu inscripție reprezentând probabil pe Liber Pater.....	107

b) Reliefuri de piatră

1. Relief Jupiter și Diana	109
2. Placă votivă Jupiter	110
3. Relief Venera	111
4. Relief Diana	112
5. Relief Mercur	114
6. Relief votiv cu dedicație necunoscută (probabil Apollo sau Nemesis)	115
7. Plăcuțe cu reprezentarea Cavalerilor Danubieni	116
8. Relief votiv cu reprezentarea zeiței Epona	131
9. Relief votiv cu reprezentarea zeiței Epona	133

c) Relieful narativ

1. Relieful narativ cu reprezentarea muncilor lui Hercule	134
---	-----

d) Statuete de bronz

1. Venera	137
2. Venera	138

3. Efeb nud	139
-------------	-----

D. Alte reprezentări cu conținut religios

a). Relief de bronz.

1. Tăbliță de bronz cu reprezentarea zeului Sabazius	140
2. Mâna de bronz cu reprezentarea zeului Sabazius	142

b). Teracote.

1. Statuetă de teracotă, tors Venus	145
2. Statuetă de teracotă Venus și Eros	145
3. Tipar de piatră cu reprezentarea zeiței Venus	146
4. Mulaj după tipar de piatră cu reprezentarea zeiței Venus	146
5. Statuetă de teracotă Eros	147
6. Tipar de lut cu reprezentarea unui Genius Cucullatus	148
7. Statuetă de lut cu reprezentarea zeului Osiris	148

c). Piese decorative

1. Fântână cu reprezentarea unei Nimfe	151
2. Basorelief cu reprezentarea unei Nimfe	153

D. Gliptica

1. Gemă cu reprezentarea zeiței Minerva	154
2. Inel gemă cu reprezentarea zeului Apollo	155
3. Gemă cu reprezentarea lui Eros	156
4. Inel gemă cu reprezentarea unui Satir	157

e). Medalioane ceramice

1. Medalion ceramic cu reprezentarea zeului Mars	158
2. Medalion ceramic cu reprezentarea zeului Sol	159
3. Mulaj ceramic (amprenta) cu reprezentarea zeului Sol	159

f). Ataș vas de bronz

1. Ataș de toartă cu reprezentarea Medusei Gorgona	160
2. Aplică cu reprezentarea unui Silen	162

Capitolul IV

Templu roman la Tibiscum

A. Templu la romani	165
----------------------------	------------

B. Edificii sacre în Dacia Romană	168
--	------------

C. Construcții cu caracter sacru descoperite la Tibiscum	176
---	------------

1. Edificiul închinat zeului Apollo descoperit la Tibiscum – Iaz (com. Obreja, jud. Caraș-Severin)	178
--	-----

2. Construcția cu caracter sacru descoperită la Caransebeș - Câmpul lui Corneanu	180
--	-----

3. Posibile construcții care ar putea fi considerate edificii de cult	181
---	-----

3. a. Clădirea III din vicusul militar	181
--	-----

3.b. Clădirea I din castru	182
3.c. Clădirea XVI din vicusul militar	183
Concluzii	189
Catalogul pieselor	202
Lista figurilor	221
Lista planșelor	225
Bibliografie	227
Abrevieri	268
Planșe	271

Capitolul I

Lumea mediteraneană adusă de romani la Tibiscum

A. Cadrul fizico-geografic

Din punct de vedere fizico-geografic, locul unde s-au stabilit romanii se află amplasat la ieșirea din depresiunea Caransebeșului (Pl. I), care desparte două lanțuri muntoase, respectiv Carpații Meridionali (Pl. II) aflați la răsărit și Munții Banatului la apus care fac parte din Carpații Occidentali.

Ruinele antice sunt amplasate de-o parte și de alta a râului Timiș pe o suprafață de aproximativ 60 ha făcând parte din punct de vedere administrativ din cadrul a două unități teritoriale.

1. Istoricul cercetărilor.

1.a. Primele mențiuni despre Tibiscum

Cea mai veche mențiune despre râul Timiș aparține lui Herodot în Istorie (IV, 49) unde scrie următoarele: „Alte trei mari râuri Atlas, Auras și Tibisis coboară de pe culmile munților Haemus și, luând-o spre miazănoapte, se varsă în Istru.,,

1.b. Umanismul și primele colecții de antichități

1.c. Pionierii arheologiei de la Tibiscum

Ortvay Tivadar face o cercetare de teren în vara anului 1876 și plasează ruinele antice de-o parte și de alta a râului Timiș, în dreptul localității Jupa.

Inițiatorul cercetărilor arheologice românești de la Tibiscum este marele savant Vasile Pârvan.

B. Cercetarile arheologice moderne

1. Investigații arheologice sistematice

1. a. Romantismul arheologiei la Tibiscum

1. b. Organizarea ”pășunii nobiliare” în teren destinat bunurilor culturale

1. c. Certitudini în documentarea și cercetarea arheologică

Etapa a I-a: Muzeul Banatului din Timișoara (1964-1976)

Etapa a II-a: Muzeul Banatului din Timișoara (1977-1991)/Universitatea de Vest din Timișoara (1992-2012)/Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș (1990-1996)

Etapa a III-a: Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș/Universitatea de Vest din Timișoara/Universitatea din Ferrara/Institutul de Studii Banatice ”Titu Maiorescu” Timișoara

2. Castrele de la Tibiscum

2.a. Castrul de la Tibiscum–Jupa

În anii 1922-1924 G.G. Mateescu și Ioan Boroș identifică incinta castrului mare cu dimensiunile de 230 x 170 m, iar după anul 1964 Marius Moga descoperă în interiorul castrului o fortificație cu dimensiunile de 110 x 101 m.

Soldatii care au staționat la Tibiscum au construit castrul și au pus bazele așezării civile. Cunoaștem următoarele unități: *Cohors I Sagittariorum*, unitatea a staționat la Tibiscum până în anii 196/197; *Palmyreni sagittari* menționați în anul 118, iar în anii 159/160 au fost organizați într-un *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* ca unitate auxiliară neregulată care a staționat până la părăsirea provinciei; *Cohors I Vindelicorum miliaria c. R.* adusă la Tibiscum după 165-167 unde va staționa până la sfârșitul provinciei; *Mauri pedites et equites* care au format la Tibiscum după anul 155 *Numerus maurorum Tibiscensium*, și au staționat până la părăsirea provinciei.

2.b. Castrul de la Tibiscum-Iaz

La Tibiscum-Iaz, punctul Traianu (Fig. 7) a fost descoperit în primele nivele arheologice sistemul defensiv al unei așezări romane fortificate (castru sau *castellum*) ce se întinde pe o suprafață de 90 X 60 m.

3. Așezările civile

3.a. Așezarea civilă de la Tibiscum-Jupa

Aflată la nordul castrului, așezarea civilă se compune din 11 clădiri dezvelite parțial și trama stradală *kardo maximus* pavat cu lespezi de calcar cu o lățime de cca. 7 m.

3.b. Așezarea civilă de la Tibiscum–Iaz

Aflată la cca. 400 m est de așezarea civilă de la Jupa, în așezarea romană de la Iaz au fost cercetate integral trei clădiri.

3.c. Ridicarea așezărilor romane de la Tibiscum la rangul de *municipium*

În timpul lui Septimius Severus asistăm la ridicarea vicusului militar la rangul de municipiu, iar așezarea de la Tibiscum/Iaz construită pe teritoriul Ulpiei Traiane se unește cu cea de la Jupa.

Capitolul II

Viața religioasă de la Tibiscum reflectată în inscripții

A. Istoriografia românească asupra vieții religioase în Dacia Romană

Clasificarea divinităților adorate în Dacia a fost făcută în funcție de originea lor, cele mai răspândite fiind divinitățile greco-romane, cultele orientale semite, persane, celto-germanice, etc.

B. Viața religioasă de la Tibiscum reflectată în inscripțiile votive

1. **Inscripții cu caracter public;** 1.a. Coloană votivă dedicată lui Mars Augustus.
2. **Inscripții votive greco-romane;** 2.a. Apollo; 2.b. Diana; 2.c. Iupiter; 2.d. Minerva; 2.e. Liber Pater; 2.f. Silvanus Domesticus; 2. g. Geniile la Tibiscum.
3. **Culte Orientale semite, persane;** 3.a. I.O.M. Dolichenus; 3.b. Deus Aeternus; 3.c. Mithras.
4. **Divinități Palmyriene;** 4.a. Dii Patrii; 4.b. Belus; 4.c. Malachbelus; 4. d. Deus Sol Ierhabol.

Capitolul III

A. Arta religioasă

1. Introducere în arta religioasă

1. a. Istoricul cercetărilor

Având în vedere stadiul cercetărilor de la Tibiscum, mi-am propus descrierea monumentelor de cult, a pieselor votive și a altor reprezentări cu tematică religioasă, începând cu prezentarea divinităților din grupul *dii consentes*, urmate de divinitățile din panteonul clasic greco-roman, cele răspândite la sudul Dunării „Cavalerii Danubieni”, și cele străine, celto-germanice, traco-frigiene, persane, orientale. În cunoașterea vieții religioase de la Tibiscum un element definitoriu asupra divinităților adorate, îl constituie manifestarea acestora în cadrul public, civic sau privat.

B. Monumente de cult: 1. Capul statuii lui Jupiter; 2. Monumentele Mithras.

C. Monumente votive

a) Statuete de piatră; 1. Grupul statuar al lui Liber Pater însoțit de Pan și panteră; 2. Grup statuar al lui Liber Pater însoțit de panteră; 3. Bază de statueta cu inscripție reprezentând probabil pe Liber Pater.

b) Reliefuri de piatră ; 1. Relief Jupiter și Diana; 2. Placă votivă Jupiter; 3. Relief Venera; 4. Relief Diana; 5. Relief Mercur; 6. Relief votiv cu dedicație necunoscută (probabil Apollo sau Nemesis); 7. Plăcuțe cu reprezentarea Cavalerilor Danubieni; 8. Relief votiv cu reprezentarea zeiței Epona; 9. Relief votiv cu reprezentarea zeiței Epona.

c) Relief narativ; 1. Relief narativ cu reprezentarea muncilor lui Hercule.

d) Statuete de bronz; 1. Venera; 2. Venera; 3. Efeb nud.

D. Alte reprezentări cu conținut religios

a). Relief de bronz.; 1. Tăbliță de bronz cu reprezentarea zeului Sabazius; 2. Mâna de bronz cu reprezentarea zeului Sabazius

b). Teracote: 1. Statuetă de teracotă, tors Venus; 2. Statuetă de teracotă Venus și Eros; 3. Tipar de piatră cu reprezentarea zeiței Venus; 4. Mulaj după tipar de piatră cu reprezentarea zeiței Venus; 5. Statuetă de teracotă Eros; 6. Tipar de lut cu reprezentarea unui Genius Cucullatus; 7. Statuetă de lut cu reprezentarea zeului Osiris

c). Piese decorative: 1. Fântână cu reprezentarea unei Nimfe; 2. Basorelief cu reprezentarea unei Nimfe.

d. Gliptica: 1. Gemă cu reprezentarea zeiței Minerva; 2. Inel gemă cu reprezentarea zeului Apollo; 3. Gemă cu reprezentarea lui Eros; 4. Inel gemă cu reprezentarea unui Satir

e). Medalioane ceramice: 1. Medalion ceramic cu reprezentarea zeului Mars; 2. Medalion ceramic cu reprezentarea zeului Sol; 3. Mulaj ceramic (amprenta) cu reprezentarea zeului Sol.

f). Ataș vas de bronz: 1. Ataș de toartă cu reprezentarea Medusei Gorgona; 2. Aplică cu reprezentarea unui Silen.

Capitolul IV

Templu roman la Tibiscum

A. Templu la romani

B. Edificii sacre în Dacia Romană

C. Construcții cu caracter sacru descoperite la Tibiscum

Problema existenței unui lăcaș de cult (templu) s-a pus încă din timpul săpăturilor din anii '70 de către Marius Moga, care în anul 1975 descoperă un fragment dintr-un altar votiv din marmură la "cercetările din așezarea civilă lângă templu ?"

1. Edificiul închinat zeului Apollo descoperit la Tibiscum – Iaz (com. Obreja, jud. Caraș-Severin).

Templul dedicat zeului Apollo de la Tibiscum reprezintă un unicat prin faptul că este singurul cercetat arheologic din Dacia.

2. Construcția cu caracter sacru descoperită la Caransebeș - Câmpul lui Corneanu

3. Posibile construcții care ar putea fi considerate edificii de cult: 3. a. Clădirea III din vicusul militar; 3.b. Clădirea I din castru; 3.c. Clădirea XVI din vicusul militar.

Concluzii:

Cercetările arheologice efectuate până în prezent, demonstrează rolul deosebit al castrului, al așezării civile, precum și al municipiului Tibiscum acum două mii de ani în Dacia romană. Toate aceste descoperiri se alătură numeroaselor epigrafe, creații de artă religioasă provincială, un templu dedicat lui Apollo, care vorbesc despre existența unei vieți religioase intense la care și-a adus contribuția populația, care au locuit aici. Vorbim de coloniști romani, militari ieșiți la vatră din trupele de sagitari palmyreni, soldați din trupele de vindelici sau călăreți mauri. Toți aceștia și-au adus contribuția la dezvoltarea unei vieți urbanistice

înfloritoare care s-a manifestat la întretăierea de drumuri dintre Dierna și Ulpia Traiana Sarmizegetusa sub oblăduirea unor divinități care fac parte din mozaicul politeismului antic.

La nici o sută de ani de la fondarea primelor așezări romane la Tibiscum, mai precis de la construcția primelor castre, constatăm prefaceri fără precedent în urbanism în arhitectură, dar și în cel mai important element care însoțea cotidianul, religia oficială cât și de diferitele forme de manifestare ale religiozității.

Toate aceste elemente oferă o imagine globală și complexă a ceea ce a reprezentat așezarea fondată pe malurile râului *Tibisis*.